

İsmail E. Erünsal, *Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap ve Kütüphane*, Timaş Yayınları, İstanbul 2018. 660 Sayfa.

İslam kültürünün en önemli iki ögesi kitap ve kütüphanedir. Elyazması (*mahtûta*) eserler bakımından ülkemizin çok zengin bir mirasa sahip olduğu dikkate alınır, kitap ve kütüphane tarihi ile ilgili bilimsel çalışmaların önemli ve gerekli olduğunu ifade etmek gerekir. Bu çerçevede kaleme alınan ve tanıtımını yapacağımız Erünsal'ın bu çalışması Orta Çağ İslam dünyasında kitabın tarihine yolculuk yapılmasını sağlıyor.

Yaklaşık bin kadar yazma eserin incelendiği bu eser, dört ana başlık şeklinde düzenlenmiştir. Bunlar; (1) Ortaçağ İslam Dünyasında Kitap. (2) Orta Çağ İslam Dünyasında Kütüphaneler. (3) Orta Çağ İslam Dünyasında Kitap Üreticileri ve Satıcıları. (4) Talebeler, Müstemliler, Verraklar, Müstensihler ve Sahafılar. Çalışmada ayrıca zengin bir bibliyografya, ekler ve dizin de bulunmaktadır.

Kitap bir teessür ifadesiyle başlamaktadır: “Ülkemizde kitap kültürü üzerine son zamanlarda çalışmalar artmış olmakla beraber, Orta Çağ İslam dünyasında kitabın ortaya çıkışı ve gelişimi üzerine derli toplu ve kapsamlı bir çalışma yapılmamıştır. Bunun yanında Batı’da bu konuda birkaç asırdır süren çalışmalarda büyük mesafeler kat edilmiş ve kitap tarihi ve kitabı oluşturan malzemeler üzerine yüzlerce kitap, makale ve tez yazılmış olmasına rağmen maalesef bu çalışmalar ülkemizde tanınmamış ve gereken ilgiyi görmemiştir.” (s. 7)

Peki, İsmail E. Erünsal bu kitabı niçin yazdı? “Bu kitapta okuyucu, Orta Çağ İslam dünyasına kitabın gelişim süreci yanında fiziki yapısını oluşturan papirüs, parşömen, kâğıt ve mürekkep gibi malzemeleri ve zaman içinde geçirdikleri değişimlerle kitabın muhteva özelliklerini bulacaktır.” (s. 7)

Yazarın ifadeleriyle bu kitabın hazırlanma hikâyesi şöyledir. Çalışmasında kitabın muhteva özellikleriyle ilgili olarak da mevcut literatür yanında 1.000 civarında yazmayı inceleyerek (s. 7) hazırlamıştır. Yazar, dünyanın en

zengin yazma kütüphanelerine sahip olan ülkemizde bu konuda yeterince yetkin yazma eser uzmanları bulunmadığını ifade etmektedir (s. 8). Yine, Batı'da ömürlerini papirüs, parşömen, kâğıt ve mürekkep gibi malzemelerin her birinin araştırılmasına hasretmiş araştırmacılar bulunduğu halde ülkemizde bu materyallerle ilgili 70-80 yıl öncesine dayanan bilgilerin tedavülde bulunduğunu üzümlere belirtmektedir. Kitap, bizi Orta Çağ İslam dünyasının çeşitli bölgele-
rindeki kütüphanelere götürmektedir.

İslam Dünyasında kitabın tarihi vahiyle, mekânı ise Mekke ile başlar. İslam öncesi Mekke'de 17 erkek ve 7 kadının okur-yazar olduğu nakledilmektedir. Bedir savaşında esir alınan Mekkeli müşriklerden fidye ödeyemeyen bazı kimseler, Medineli Müslümanlara okuma yazmayı öğretme karşılığında serbest bırakılmıştır. Bu uygulama Mekkeli fakir kişilerden bile okuryazar kimselerin olduğunu göstermektedir. Bu aynı zamanda önemli bir eğitim-öğretim hamlesidir. Aynı günlerde Medine'deki Evs ve Hazrec kabilelerinden okuma yazmayı bilen yedi kişinin isimleri verilmektedir.

İslam toplumunda kitaptan bahsederken Kur'an'ın bir kitap haline getirilmesine temas etmeden geçilemez. "Hz. Peygamber'in Hicret'ten önce İslam'ı kabul etmek için Medine'den Mekke'ye gelen heyet içinde bulunan Rafi b. Malik ez-Zurki'ye o zamana kadar vahyedilen ayet ve sureleri toplu halde verdiğini ve onun da kendi mahallesinde yaptırdığı mescidde toplanan Müslümanlara bu ayet ve sureleri okuduğunu biliyoruz (s. 33)." Mushaf'ın yani iki kapak arasına alınma işleminin yapılması Hz. Ebu Bekir dönemine denk gelmektedir (s. 33). Hz. Ebu Bekir tarafından muhafaza edilen bu nüsha, Hz. Ömer'e sonra Rasûlullah'ın hanımı Hz. Hafsa'ya geçmiştir. Bu nüshanın akıbetine dair bilgi yoktur. Bir yandan da bu çabalar insanı heyecanlandırmaktadır. Zira İslam dünyasında Mushaf haline getirilen ilk kitap olan Kur'an'ın kitaplaştırılmasında takip edilen yol, eğitim sistemini olduğu gibi daha sonra ortaya çıkan eserlerin oluşumunu da etkilemiştir (s. 39).

Yazara göre "Orta Çağ İslam dünyasında, iki tür kitap vardır: Sözlü kitap, yazılı kitap (s. 20)." Sözlü kitap, bu eserde müellifin ısrarla üzerinde durduğu kavramlardan biridir. Sözlü rivayet döneminde camilerdeki ders halkaları, seyahatler (rihle), imla meclisleri, öğrencilerin, verrakların, müstemlilerin kitabın ortaya çıkmasına, bir metin haline getirilmesine ve çoğaltılmasına katkıları detaylı bir şekilde incelenmektedir. İlk iki asırda kaynaklardaki binlerce sayfa-

nın ezberlenip ezberden nakledilmesi ile ilgili rivayetleri anlamak gerçekten de güçtür. Bazı rivayetler bunun derse katılıp kolayca ezberleme gibi bir uygulama olmadığını göstermektedir. Ünlü dil bilgini Halil b. Ahmed'in bir kitabın sözlü olarak bir bölümünü rivayete izin hakkını alabilmek için imla meclisine 5-6 yıl devam ettiğini söylemesi bu süreci ortaya koymaktadır.

Ders halkaları sözlü kitabın önemli bir aşamasıdır. Mesela Ebû Hureyre, İbn Abbas, Abdullah b. Cabir, Said b. Müseyyeb Mescid-i Nebevî'de, Abdullah b. Amr, Mücahid Mescid-i Haram'da ders okuturlardı. İmam Şafii (ö. 204/820) Bağdad'ı ziyaret ettiğinde, Câmi'ü'l-Mansûr'da 40-50 ders halkası mevcuttu. Bu dönemde ders halkalarına uzun bir süre katıldıktan sonra bir kitabın okutma/nakletme izni alınabiliyordu.

Kitap, tedvin işlemlerinin önemli bir merhalesi hadis tedviniyle alakalıdır. Bazı âlimler İslam dünyasında Endülüst'ün Maveraünnehir'e kadar dolaşmışlardır. Mesela Muhammed b. Hasan ed-Dârekutnî (ö. 351/962) kitap yazmak için Kûfe, Basra, Mekke, Mısır, Şam, Cezire, Musul, Horasan ve Maveraunnehir'de bulunmuştur.

Hicri 1. ve 2. asırlarda ilk sözlü kitaplar oluşturulmuş ve nakledilmiştir. Sözlü kitaplar fiziki bir varlığa sahip değillerdi ve rivayet edenin hafızasında mevcudiyetlerini sürdürmekteydiler. Hicri 2. asrın ortalarına kadar İslam dünyasında yaygın olan kitap, insanların ezberleyip hafızalarında muhafaza ettikleri ve naklederek (rivayet) varlığını sürdürdükleri "sözlü kitap"tı. Hicri 1.-3. asırlarda İslam dünyasında tercih edilen eğitim-öğretim sisteminin bir sonucu olarak sözlü kitap ortaya çıkmıştır. Bu sistemde bir müellif veya âlimin eserleri hafızalarında saklayıp nakletmeleri ve sözlü naklin yazılı nakle göre güvenilir kabul edilmesi, fiziki bir kitabın ortaya çıkışının gecikmesinin de sebebidir. Sözlü kitap konusunu Fuat Sezgin şöyle değerlendirmektedir: Hadislerin ilk dönemde sahabe ve tabiin tarafından sahife veya cüz adı verilen defterlere kaydedilmesi sürecine kitabe, I/VII. asrın son çeyreğinde belli konulardaki rivayetlerin derlenerek ders halkalarında aktarılmasını tedvin, takriben 125/743'ten itibaren hadislerin muhtevasına göre eserlerde bablar halinde düzenlenmesini de tasnif dönemi olarak adlandırmaktadır.

Belki kitapta kadınlardan yoğun olarak bahsedildiği tek yer sema meclisleridir. Müellifin tespitine göre, bir hadis rivayet yöntemi olan sema meclisinde bulunan her sınıftan insan içerisinde hanımlar da yer almıştır. Mesela yayınlanan

300 sema kaydında 150 hanım tespit edilmiştir. Bu bilgilere göre hanımlar sema meclislerini evlerinde tertip etmekteydiler. Bazı kayıtlarda hanımların evlerinde yaptıkları sema meclislerinde icazet verdikleri birçok erkeğin ismi geçmektedir. Bu arada sahabe döneminden itibaren hanımların hadis rivayeti konusundaki hizmetlerinden haberdar olmaktadır (s. 70-71).

Orta Çağ İslam dünyasındaki ilk eserlerle alakalı kavramlardan birisi de imladır. İmla, eserlerin naklinde önemli bir usuldür. İmla, bir kimseye veya bir topluluğa herhangi bir şeyi okuyarak veya ezberleyerek yazdırmak anlamına gelir. Hadisler 2. asırdan itibaren imla meclislerinde yazıya geçirilmeye başlanmıştır. Bu şekilde ortaya çıkan en eski tarihli eserlerden birisi el-Ferra'nın (ö. 207/822) *Kitâb me'âni'l-Kur'ân* adlı eseridir. Mesela İbnü's-Şihne, Kahire Müeyyediyye Medresesi'nde 13 cüzden oluşan *el-Emâli'l-Muhibbiyye*'yi imlaya Zilkade 877/Haziran 1467 tarihinde başlamış, 70 meclis tertip ederek imlayı Zilkade 877/Mart 1473'te tamamlamıştır. Her mecliste 2 varaktan az bir miktar yazdırmıştır. Yine Taberî, tefsirinin imlasına 283/986 yılında başlamış ve 290/903 yılında bitirmiştir. (s. 95)

Kâğıdın İslâm dünyasına girişi kitabın başlıklarından biridir. Orta Çağ İslam dünyasında, telif yoluyla ortaya konulan Sibeveyh'in (ö. 180/796) Arap grameri konusunda yazdığı *el-Kitâb* adlı eseri yanında tercüme faaliyetleriyle de kitap yazımı hızlanmıştır. İlk tercüme faaliyetleriyle 2. asırda felsefe, tıp ve temel bilimlerdeki Grekçe eserler Arapçaya kazandırılmıştır (s. 121).

Kitabın şekli özellikleri de eserin dikkate değer bilgiler ihtiva eden bir bölümüdür. Bir kitabın cilt, kapak, sayfa, satır, imla vb. özellikleri kısaca elimizdeki formata kavuşuncaya kadar çileli yollardan geçtiğini bize göstermektedir (s. 137).

Yazar, kitabın muhteva özelliklerinden bahsederken *Kebikeç* kavramından söz eder. Müellifin tespitine göre birçok yazma eserde, yazmanın korunmasını temin maksadıyla eserin ilk sayfasında yazılmış “Yâ Hâfız”, “kebikeç”, “ya kebikeç” gibi ifadeler bulunmaktadır (s. 160). Kebikeç hakkında farklı yorumlar yapılmıştır. Müellif şu iktibasta bulunur. İslam dünyasındaki kitap yapımı tekniğinde kullanılan maddelerin arasındaki balmumu, nişasta hamuru ve doğal yapıştırıcı maddeler kurtlara, böceklerle adeta davetiye çıkarmaktadır. Kebikeç otunun kitabın arasına konulduğu takdirde kurtların kitaplara yaklaşamayacağı düşünülmüş olabilir. Muhtemelen bu uygulama başladığında kebikeç kelimesinin yazıldığı

mürekkebin içine bahsettiğimiz zehirli otun özünden de katılmakta ve böcekler bu bitkinin kokusundan dolayı kitaplardan uzak durmaktaydı (s. 162).

Müellif kitabın muhteva özelliklerinden bahsederken sıklıkla Kur'an'ın yazılmasına atıfta bulunmaktadır. Bazı müstensihlerin istinsah tarihini ebced hesabıyla ve lugaz kullanarak verdiği bilinmektedir. Yazar, her ne kadar bu şekilde tarih verme metodunun Kemalpaşazade'ye ait olduğu söylenmekteyse de ondan önce de aynı tarzda verilmiş tarihlere rastlandığını belirtir.

Kâğıt öncesi yazı malzemesi olarak hurma dalları, beyaz deri, kırmızı deri, parşömen, kumaş, tabletler, kürek ve kaburga kemikleri ve cilalanmış ağaç levhaları gibi araçlar kullanılmıştır. Bunlar içinde kâğıdın icadına kadar daha çok deri ve papirüs tercih edilmiştir (s. 216).

Kâğıdın İslam dünyasında kullanılmaya başlamasına gelince h. 2. asrın başlarında kâğıt üzerine yazılmış bazı belgeler günümüze ulaşmıştır. Bize ulaşan en eski tarihli eser ise 233/848 tarihli bir kitaptır. Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın (ö. 244/838), 252/866 tarihinde istinsah edilmiş *Garîbü'l-Hadîs* adlı kitabı da şimdilik bilinen kâğıt üzerine yazılmış en eski tarihli ikinci eserdir. (s. 243-244) İslam dünyasında 4. asırdan itibaren Semerkand'da kâğıt üretiminin olmasıyla telif faaliyetleri hız kazanmıştır (s. 245). 13. asrın başlarında, Fas'ta 400 civarında kâğıt imalathanesinin varlığından bahsedilmektedir (s. 251).

Sazlıklardan kesilen kamışlar belli bir sıcaklıkta kurutulmaları için at gübresi içinde bekletilerek sertleştirilmektedir. Kamışlar, kalem yapımı için 24-30 cm. uzunluğunda kesilir. Yazılacak yazının cinsine göre açılır. Kalemin bir eseri yazarken birkaç defa açılması yazının özelliklerini değiştireceğinden buna dikkat edilirdi. Yontulan kamışların ucu, mürekkebin akışını temin etmek için ortadan ikiye yarılr ve daha sonra da kesilirdi (s. 280-281).

Bugün bizim için önemli bir durum da elimizdeki metnin aidiyetinin güvenilirliğidir. Bunun çözümü tenkitli metin neşridir. Acaba elimizdeki nüshalar ne derecede müellifin yazdığı şekli yansıtmaktadır? Metin neşri çok karmaşık bir çalışmadır. Bu tür çalışmaya başlamadan önce yazarıyla ilgili her türlü bilgiyi edinmeli ve yazarının yazım tarihi içindeki yerini, üslubunu, kelime hazinesini, çalışılan metnin yazarın diğer eserleri arasındaki yerini tespit etmelidir. Araştırmacı bir filolog, tarihçi, lengüist ve aynı zamanda edebiyat konusunda bir uzman olmalıdır (s. 285). Yazar tenkitli metin neşriyle ilgili ülkemizdeki durumu da değerlendirmektedir.

Yazma eserlerin müellifine nispeti de önemlidir. Yazar, yazma eserlerin müelliflerini tespit konusunda karşılaşılan güçlüklerin bazı sebeplerini şöyle belirlemiştir: 2/7-3/9. asırlara ait bazı eserler, müelliflerinin ölümünden sonra öğrencileri tarafından yazıya geçirilmiştir (s. 291). Dolayısıyla esere yazar olarak öğrencisinin adı kaydedilmiştir. Bazı râvîler bir editör gibi davranarak naklettikleri rivayetlere kendilerine göre bir düzen vermişlerdir. Bu yüzden bir editör eserin yazarı haline gelebilmiştir (s. 292). Müsvedde halinde kalmış, neşredilmemiş eserleri sahiplenmek de sıkça rastlanan bir olaydır. Bir sebep de sahtekârlıklar ve suiistimallerdir. Kabule şayan olmayan bazı görüşleri kabul ettirebilmek gayesiyle ünlü ve güvenilir müelliflere, kendi yazmadıkları eserler isnat edilmiştir. Bu, dikkat edilmesi gereken bir konu olarak karşımızda durmaktadır. Mesela Gazzâlî başta olmak üzere Orta Çağ'da yaşamış birçok meşhur âlime isnat edilen bazı eserlerin sonradan uydurulduğu ortaya çıkmıştır. Bütün bunlara karşılık yazar, müellif ve kitap isminin doğru tespit edilebilmesi için bazı çözüm yolları önermektedir (s. 298 vd.). Elbette bu bahsi geçen hususlar sayıya dökülmüş, verili durumlar değildir.

Kitapların çoğaltılması da bir başlık altında işlenmiştir. Yine Kur'an merkezli bir seferberlik kaynaklarda anlatılmaktadır. Kur'an-ı Kerim'in istinsahı Medine'de 1/7. asrın son çeyreği gibi erken bir dönemde başlamıştı.

Kitap yazımı ve bunun fiyatına dair bazı bilgilere de bu eser sayesinde sahip oluyoruz. Nüveyrî (ö. 733/1334), bir günde üç cüz istinsah etmektedir. İstinsah ettiği 8 *Sahib-i Buhari* nüshasının her birini oldukça yüksek fiyattan; 1.000'er dinardan satmıştır. İbnü'l-Cevzi (ö. 979/1200), 2.000 cilt kitap yazmıştır.

Kitabın ikinci ana başlığı Orta Çağ İslam Dünyasında Kütüphaneler şeklindedir.

Bu bölümü, okurken mutluluk ve hüznün peş peşe yaşandığı kısımdır. Kütüphaneler için Beytü'l-kütüb, Hizânetü'l-kütüb, Dârü'l-kütüb, mektebe, Dârü'l-ilm, Beytü'l-hikme gibi isimler verilmiştir (s. 326). Emeviler döneminde ulemaya ve talebeye açık ilk kütüphane Muaviye döneminde (41/661-60/680) Şam'da, bir tür araştırma merkezi olan Beytü'l-hikme'de kurulmuştur (s. 327).

Muaviye'nin torunu Halid b. Yezid âlim, şair ve kitap meraklısıdır (s. 327). Belki ilk şahsi kütüphanesi olan Halife Mansur'un teşvikleri sonucu Grekçe, Latince, Süryanice, Pehlevice ve Farsçadan birçok eser Arapçaya çevrilmiştir. Neticede Saray'da zengin bir kütüphane meydana gelmiştir (s. 329). Birçok dev-

let adamı sarayda ve medreselerde çok sayıda kütüphane kurmuştur. Bağdat, Orta Asya ve Endülüs kütüphaneleri ayrıntısıyla eserde incelenmiştir.

Kimi vesikalarda kütüphane katalogları geçmektedir. Büveyhi veziri Sahib b. Abbad'ın (ö. 385/955) Rey'de kurduğu 160.000 ciltlik kütüphanenin kataloğu 10 cilt tutmaktaydı (s. 380). Kütüphane'nin başına kitap yakma vakıası gelmiştir. Gazneli Mahmud 420/1029 tarihinde Rey'i aldığında ona bu kütüphanede Rafizilikle ilgili bazı kitapların olduğu bildirilmiş o da ilm-i kelamla ilgili kitapların yakılmasını emretmiştir (s. 381).

Kaynaklarda çok amaçlı salonların örneklerine de rastlamak mümkündür. Herat şehrinde Sultan Gıyasettin dönemi şairi Mübarek Şah b. Hasan içinde kitap okuma ve satranç oynamaya mahsus yerler bulunan bir han yaptırmıştır (s. 387).

Timurlular döneminde Çağatay Türkçesiyle eser veren naşirler ve şairler yetişmiştir. Timur'un oğlu Şahruh (1405-1447) Herat'ta 813'te (1412) yaptırdığı medresede zengin bir kütüphane kurmuştu. Oğlu Baysungur'un Herat'taki kütüphanesindeki sanat değeri yüksek birçok eser aynı padişah tarafından kurulan atölyelerde hazırlanmıştı. Bu faaliyetlerle ilgili hazırlanan bir rapor eserlerin hazırlanışıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir (s. 389).

Konya'da ilk Selçuklu kütüphanesini Şemseddin Altun-Apa kurmuştur. Bu kütüphane için ayrılan vakıf gelirlerinden her yıl 100 dirhem ayrılarak gerekli kitapların alınması şartı yazılmıştır. Bir diğer şart ise ödünç almayla alakalıdır. Rehin karşılığı medrese dışına ödünç kitap verilmesi şartı da getirilmiştir (s. 395).

Osmanlılar dönemine gelindiğinde durum şudur: İslam dünyasındaki kütüphanelerin çoğu çeşitli sebeplerle büyük kayıplara uğramıştır. Haçlılar, Moğollar, Barbarlar, Katolik krallar ve din adamları kütüphane tahrip edenlerin başında gelmektedir. Belki bu yüzden de Orta Çağ boyunca yer yer rastladığımız en azından on beş yirmi bin ciltlik kütüphanelere Osmanlı döneminde görmek mümkün olmamaktadır. Osmanlı vakıf kütüphanelerinin en zenginleri bile beş-altı bin civarında kitap ihtiva etmektedir (s. 398). Öldüğünde geriye 10.000 cilt kitap bırakan Molla Fenari bu anlamda bu dönemin belki tek ismidir (s. 402). Bu dönemde Balıkesir ve Bolu'da yapılan medreselerde kütüphanenin kurulduğu kaydı vardır. Sultan II. Murad döneminde kurulan bazı kütüphane ve vakfedilen kitaplarla ilgili kayıt geçmektedir.

Memluklere kadar kütüphanelerin açık olduğu haftanın günleri ve saatleri bilinmemektedir. Sultan Gavri'nin Kütüphanesi haftada iki gün, Cevher Lala'nın üç, Sultan Berkuk'un beş gün açılmaktaydı. Medresetü'l-Mahmûdiyye Kütüphanesinin Kütüphanecisi İbn Hacer Askalânî kütüphaneyi her gün açmaktaydı (s. 427). Medresetü Sorğutmaşiyye kütüphanesinin vakfiyesinde medresedeki talebelerin istifadesi için gece-gündüz açık olması şartı konulmuştu (s. 427).

Üçüncü ana başlık Orta Çağ İslam Dünyasının Kitap Üreticileri ve Satıcıları: Talebeler, Müstemliler, Verraklar, Müstensihler ve Sahaflar şeklindedir.

Burada bir kitabın okuyucunun eline gelinceye kadar geçirdiği serüveni, kitabın olduğu, önemsendiği, konuşulduğu mekânların nereler olduğunu irdelemektedir. Okuyucu ana hatlarıyla Batı'da yapılan yeni çalışmalardan ve kitaba ve kütüphaneye dair her teferruatın düşünülerek ele alındığı bir eserden istifade ettiğini hissedecektir. İslam dünyasında matbaa olmamasına rağmen kitapların nasıl çoğaltıldığı ve yayıldığı merak edilen bir husustur. Verraklar, müstemliler ve talebeler birer matbaa gibi çalışmış ve bu sayede yüzbinlerce ciltlik koleksiyonlara sahip kütüphanelerin kurulması mümkün olabilmıştır. Yazar bunun nasıl başarıldığını açıklamaktadır.

Eser zengin bir kaynak eser listesiyle tamamlanmaktadır. Her biri vesika, eser ve akademik çalışmalara nispet edilen bilgileri ihtiva eden atıflarıyla zengin kitap, ömrünü kitap ve kütüphane hizmetlerine vermiş bir ilim adamının heyecan ve azmini de yansıtan kıymetli bir eserdir. Bize yeni çalışmalar, araştırmalar ve gelenekle tanışma imkânı göstermektedir.